

Hüsâmeddin Ali el-Bitlisî'nin Hakikat-i Muhammediyye ve Hakikat-i Murtazaviyye ile İlişkilendirdiği Âyetler

Mehmet Selim AYDAY*



The Verses that Husâmaddin Ali al-Bitlisî Associated Haqîqat al-Muhammadiyya with Haqîqat al-Murtazawiyya

Citation/©: Ayday, Mehmet Selim, The Verses that Husamaddin Ali al-Bitlisî Associated Haqîqat al-Muhammadiyya with Haqîqat al-Murtazawiyya, Artuklu Akademi, 2017/ 4 (1), 77-98.

Abstract: Having passed away in 1504 CE, Hüsâmaddin Ali al-Bitlisî compiled a tafsir al-ishara named *Câmi' u't-Tanzîl ve't-Ta'vîl* besides many sufi works. Like many sufis, he also considered that Allah first created the Prophet from his'Nur' and all other creatures are created from this truth. The sufis have based their ideas on various verses and hadithes which their accuracies are controversial in terms of hadith techniques. In this article, al-Bitlisî's views on this subject will be examined after some basic information on the origin of the idea of Haqîqat al-Muhammadiyya is provided. Because some previous studies on this subject have already taken the historical course of this subject. So it will be enough only to point out these studies to avoid falling into repetition. According to our evaluation, al-Bitlisî developed for the first time an understanding of Haqîqat al-Murtazawiyya along with the understanding of Haqîqat al-Muhammadiyya considering the point that Ali was also created from the same 'Nur'. In this study, this issue will also be covered under a separate heading.

Key Words: Husâmaddin Ali al-Bitlisî, al-Haqîqat al-Muhammadiyya, al-Haqîqat al-Murtazawiyya, *Câmi' u't-Tanzîl ve't-Ta'vîl*.



Atıf/©: Ayday, Mehmet Selim, Hüsâmeddin Ali el-Bitlisî'nin Hakikat-i Muhammediye ve Hakikat-i Murtazaviyye ile İlişkilendirdiği Âyetler, Artuklu Akademi, 2017/ 4 (1), 77-98.

Öz: Milâdî 1504 yılında vefat eden Hüsâmeddin Ali el-Bitlisî pek çok tasavvufî eserin yanında *Câmi' u't-Tenzîl ve't-Te'vîl* isimli bir işârî tefsir de telif etmiştir. Pek çok mutasavvîf gibi o da Allah'ın ilk defa Hz. Peygamber'i kendi nurundan yarattığını, diğer bütün yaratıkların ise bu hakikatten halkedildiğini ileri sürmüştür. Mutasavvıflar bu düşüncelerini, çeşitli âyet ve sıhhati hadis

* Yrd. Doç. Dr., Yüzüncü Yıl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Temel İslam Bilimleri Tefsir Anabilim Dalı.

teknikleri açısından tartışmalı sözlere dayandırırılar. Bu makalede Hakikat-i Muhammediye fikrinin ilk defa ortaya çıkış seyri ile ilgili temel bazı bilgiler verildikten sonra el-Bitlisî'nin bu konu ile ilgili görüşlerine yer verilecektir. Zira bu konuda daha önce yapılan bazı çalışmalar bu konunun tarihi seyrini ele almıştır. Tekrara düşmemek için bu çalışmalara işaret etmekle yetinilecektir. Bizim tespitimize göre el-Bitlisî, Hakikat-i Muhammediye anlayışı ile birlikte Hz. Alî'nin de aynı nurdan yaratıldığından hareketle ilk defa Hakikat-i Murtazaviyye diye bir anlayış geliştirmiştir. Bu makalede bu konu da ayrı bir başlık halinde ele alınacaktır.

Anahtar Kelimeler: Hüsâmeddin Ali el-Bitlisî, Hakikat-i Muhammediyye, Hakikat-i Murtazaviyye, Câmî'ü't-Tenzil ve't-Te'vîl.

Giriş¹

Hüsâmeddin Ali el-Bitlisî ile ilgili biyografi eserlerinde çok az bilgi yer almaktadır. Kaynaklarda hayatı hakkında ayrıntılı bilgi bulunmamaktadır.² İsmi bazı kaynaklarda Hüsâmeddin Ali b. el-Hüseyn el-Bitlisî³ veya Hüsâmeddin Ali b. Abdillâh el-Bitlisî⁴ şeklinde geçmektedir. Fakat müellif, *Câmî'ü't-Tenzil ve't-Te'vîl* adlı işârî tefsirinde kendisini Hüsâmeddin Ali el-Bitlisî⁵ şeklinde tanıtmaktadır. Tasavvufa dair yazdığı eserlerinde ise kendisini, "en-Nûrbahşî" nisbesiyle tanıtmaktadır.⁶ Bundan dolayı onun Nûrbahşîyye tarikatına mensup olduğu kabul edilebilir.

Hüsâmeddin Bitlisî'nin Uzun Hasan'ın sarayında divan kâtipliği yaptığı çeşitli kaynaklarda ifade edilse de⁷ bu bilgiye şüpheyle bakmak gerekir. Onun oğlu İdrîs-i Bitlisî'nin saraydaki divan kâtipliği ve nişâncılık görevleri, babasının görevi ile karıştırılmış olabilir.⁸ Birincil kaynaklarda böyle bir bilginin bulunmayışı ve Uzun Hasan'ın yönetim merkezinin

¹ Bu makale "İşârî Tefsir Geleneği Açısından Hüsâmeddin Ali el-Bitlisî ve Câmî'ü't-Tenzil ve't-Te'vîl İsimli Tefsiri" başlığı altında 2016 yılında tamamladığımız doktora tezimizden hareketle hazırlanmıştır.

² Bitlisî'nin hayatı ile ilgili biyografi kitaplarında birbirini tekrarlayan bilgiler şu eserlerde bulunmaktadır: Hacı Halife Mustafa b. Abdullâh Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn 'an esâmî'l-kütüb ve'l-fünûn*, tsh. M. Şerefettin Yalıtaya, Kilisli Rifat Bilge, MEB, Ankara 1941, c. II, s. 1514; Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyetü'l-ârifin, esmâ'ül-müellifin ve âsârü'l-musannifin*, MEB Basım Evi, c. I, İstanbul 1951, s. 738; Ömer Rıza Kehhâle, *Mu'cemü'l-mü'ellifin: Terâcîmü musannifil-kütübil-'arabiyye*, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 1993, c. II, s. 464.

³ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, c. II, s. 1514.

⁴ Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyetü'l-ârifin*, s. 738.

⁵ Makalemiz boyunca Bitlisî şeklinde bir kullanım tercih edilecektir.

⁶ Hüsâmeddin Ali Bitlisî, *Şerhu hutbeti'l-beyân*, Süleymaniye Ktp. Ayasofya Blm., nr. 1777m, vr. 2a; Bitlisî, *Şerhu Gülşen-i Râz*, Süleymaniye Ktp., Pertev Paşa Blm., 606-014 nolu mecmuanın içinde, vr. 137b. Bitlisî'nin oğlu İdrîs-i Bitlisî'de *Şerhu kitâbi'l-hakkî'l-yakîn* adlı eserinde kendi künyesini yazarken babasının Nûrbahşîyye'ye intisabını da vurgulamıştır. (Bkz. a.e., vr. 175b)

⁷ Hoca Sadettin Efendi, *Tâci'ü't-tevârih*, sad. İsmet Parmaksızoğlu, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1999, 4. bs., c. V, s. 238; M. Törehan Serdar, *Mevlâna Hakîmüddin İdrîs-i Bitlisî*, Ötügen Neşriyat, İstanbul 2008, s. 21; Mehmet Bayraktar, *Kutlu Müderris İdrîs-i Bitlisî*, Biyografi Net Yay., İstanbul 2006, s. 14.

⁸ Abdüsselam Uygur, "İdrîs-i Bitlisî ve Eserleri Üzerinde Yapılan Bazı Bilimsel Araştırmalara Tenkidi Bir Yaklaşım" adlı makalesinde İdrîs-i Bitlisî'nin de saraydaki nişâncılık görevine şüphe ile bakılabileceği kanaatini taşıyor. Yazar bu makalesinde İdrîs-i Bitlisî ile ilgili süregelen pek çok yanlış tashih ediyor. (İstanbul Ün.v., Edebiyat Fak., *Şarkiyat Mecmuası*, İstanbul 2007, sayı: 10, s. 59-61)

Diyarbakır'da bulunduğu sırada Bitlisî'nin İran'ın Rey şehrinde ikamet ediyor olma ihtimali, bu bilgiye şüpheyle yaklaşmayı haklı çıkarmaktadır.⁹

Bitlisî'nin Doğum tarihi kesin olarak bilinmemektedir. Tefsirine yazdığı mukaddimede, eserini, Mekke'de kutsal topraklarda bitirmek istediğini yazmaktadır. Bu isteğinin dostları tarafından yaşının doksan civarında oluşundan dolayı pek olumlu karşılanmadığını, bu nedenle Mekke'ye gitmekten vazgeçtiğini kaydetmektedir.¹⁰ Miladi 1504 yılında vefat ettiğini göz önünde bulundurduğumuzda, müellifin verdiği bu bilgidен hareketle, onun miladi 1400 yılının başlarında dünyaya geldiği düşünülebilir.

Doğum yeri konusunda da kesin bir bilgiye sahip değiliz. Bitlisî mahlasından hareketle onun Bitlis'te doğup büyüdüğü tahmin edilebilir. Meşhur devlet adamı ve tarihçi İdris-i Bitlisî'nin babasıdır. İdris-i Bitlisî sekiz Osmanlı padişahının hayatını anlattığı *Heşt Bihîşt* adlı eserin müellifidir.¹¹

Bitlisî'nin nerelerde eğitim aldığı ile ilgili elimizde herhangi bir kaynak mevcut değildir.¹² Ancak onun yazdığı Arapça ve Farsça eserler, tefsirinde yaptığı felsefî ve kelâmî izahlar ile matematik ve astronomi ile ilgili izahları iyi bir eğitim aldığı göstermektedir.

Onun tasavvuf eğitimi ile ilgili elimizdeki tek veri Muhammed Nûrbahş'ın mehdiliğini kabul edenlerin isimlerini sayarken, Hüsameddin Bitlisî'yi de saydıktan sonra onun hakkında verdiği bilgidir. Onun verdiği bu bilgilerden hareketle onun zâhirî ilimleri tahsil ettikten sonra tasavvufî eğitimini Şihâbüddîn el-Gorânî'nin; hendese, matematik ve astronomi ile ilgili eğitimini de M. Nûrbahş'ın oğlu Kâsım Feyzbahş'ın yanında aldığı düşünülebilir.¹³

Hüsameddin Bitlisî'nin vefat tarihi konusunda kaynaklarda farklı bilgilere rastlamaktayız. Kâtip Çelebi,¹⁴ Bağdatlı İsmail Paşa,¹⁵ Ömer Rıza

⁹ Bu konunun ayrıntıları için Mehmet Selim Ayday, "İşârî Tefsir Geleneği Açısından Hüsameddin Ali el-Bitlisî ve Câmî'ü't-Tenzil ve't-Te'vîl İsimli Tefsiri", *İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, 2016, s. 66-67, (Yayımlanmamış Doktora Tezi).

¹⁰ Hüsameddin Ali Bitlisî, *Câmî'ü't-Tenzil ve't-Te'vîl*, Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Şehid Ali Paşa Blm., nr. 109, c. I, vr. 2a.

¹¹ Abdülkadir Özcan, "İdris-i Bitlisî", *DİA*, c. XXI, s. 485. İdris-i Bitlisî ile ilgili şu kaynaklara bakılabilir: Serdar, *Mevlana Hakimüddin İdris-i Bitlisî*; Bayraktar, *Kutlu Müderris İdris-i Bitlisî*.

¹² Tahsin Yazıcı, "Hosâm-al-din 'Ali Bedlisi Nurbahşi", *Encyclopaedia Iranica*, Vol. 12, New York 2004, pp. 490.

¹³ Muhammed Nûrbahş, *Risâletü'l-Hüdâ*, Süleymaniye Ktp., Esad Efendi Blm., nr. 3702-023, vr. 101b.

¹⁴ Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, c. II, s. 1514.

¹⁵ Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyetü'l-ârifin*, c. I, s. 738.

Kehhâle¹⁶ ve *Osmanlı Müellifleri* yazarı Bursalı Mehmet Tahir Efendi¹⁷ hicri 900 (m. 1495) tarihini vermektedirler. Sultan II. Bayezid (ö. 918/1512) devrine ait 909 Muharrem'inden başlayan bir saray defterinde ise 13 Şa'ban 909 tarihinde, İdris-i Bitlisî'ye vilâyet-i acemde vefat eden babasından dolayı başsağlığı dileklerinin iletildiği kaydı mevcuttur.¹⁸ Bu tarih, miladi 31 Ocak 1504 tarihine denk gelmektedir. Bu bilgiye dayanarak Bitlisî'nin 1504 yılında Tebriz'de vefat ettiği düşünülebilir.¹⁹ Ancak biyografi yazarları Bitlisî'nin vefat yeri olarak Tebriz ve Bitlis şehirlerini gösterirler. *Osmanlı Müellifleri* yazarı Bursalı Mehmet Tahir Efendi onun kendi memleketinde vefat ettiğini söylemektedir.²⁰ Onun Tebriz'de vefat ettiğini söyleyenler sadece onun Akkoyunlu Devleti'nin başkenti olan Tebriz'de görev yaptığı bilgisine dayanmaktadırlar.

Bitlis'te Kureyşi Camii'nin batısında bulunan mezarlığın içinde yer alan ve Tahir Gürgî adına yaptırılan türbenin içinde, yöre halkı arasında, Bitlisî'ye ait olduğu söylenen bir mezar bulunmaktadır. Bu türbede bulunan iki mezardan birinin Tahir Gürgî'ye diğerinin ise Hüsâmeddin Bitlisî'ye ait olduğu söylenmektedir. Bitlisî'ye ait olduğu söylenen mezar taşının üzerindeki yazılar okunmayacak derecede tahrip olmuştur. Diğer mezar taşı üzerinde ise hiçbir yazı bulunmamaktadır.

Bitlisî tasavvufa dair Şerhu ıstlâhâtî's-sûfiyye, Kitâbü'n-nusûs, Şerh-i gülşen-i râz, Risâle der tenezzülât, Etvârü's-seb'a, Şerhu hutbeti'l-beyân, Kelimât ve makâlât, Nûru'l-Hak gibi eserlerin yanında 4 ciltlik Câmi'ü't-Tenzil ve't-Te'vîl isimli bir işârî tefsir de telif etmiştir.

1. Hakikat-i Muhammediye

Hakikat-i Muhammediye fikri, tasavvufî düşüncede, yaratılan ilk şeyin Nûr-i Muhammedî olduğu düşüncesine dayanır. Hakikat-i Muhammediye fikrine ilk defa Sehl b. Abdullah Tüsterî'de (ö. 283/896)

¹⁶ Kehhâle, *Mu'cemü'l-mü'ellifin*, c. II, s. 464.

¹⁷ Bursalı Mehmet Tahir Efendi, *Osmanlı Müellifleri*, Haz. A. Fikri Yavuz, İsmail Özen, Meral Yayınevi, İstanbul 1975, c. I, s. 105-106.

¹⁸ Muallim Cevdet Yazmaları, İBB Taksim Atatürk Kitaplığı, nr. 071, vr. 33a; M. Tayyip Gökbilgin, *XV-XVI. Asırlarda Edirne Ve Paşa Livası, Vakıflar-Mülkler-Mükataalar*, İÜEF Yay., No. 508, Üçler Basımevi, İstanbul 1952, s. 480; Nurettin Turgay, "Klasik Osmanlı Dönemi Müfessirlerinden Hüsâmeddin Ali el-Bidlisî ve Tefsirciliği", *Osmanlı Toplumunda Kur'ân Kültürü ve Tefsir Çalışmaları -II-*, ed. Bilal Gökkr vd., İlim Yayma Vakfı Yay., İstanbul 2013, s. 146.

¹⁹ Ancak Bitlisî'den yaklaşık bir asır sonra, Hâfız Hüseyin Kerbelâi, Tebriz'de medfun bulunan meşhur kişilerin isimlerini 2 ciltlik kapsamlı eserinde kaydetmiştir. Bitlisî'nin ismini bu eserde bulamadık. Bkz. Hâfız Hüseyin Kerbelâi, *Ravzatü'l-cinân ve cennetü'l-cenân*, nşr. Ca'fer Sultan Kurrai, Tahran 1349/1970, 2 c.

²⁰ Bursalı Mehmet Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, c. I, s. 105-106.

rastlanır. Bu düşünceye göre, her şeyin kaynağı, Mutlak varlıktan ilk tecellî eden bu Nûr'dur. Bu düşünce Peygamber Efendimiz'in, "Ben Nebî iken Âdem henüz toprak ile su arasında idi (çamurdu)"²¹ hadisine dayandırılmaktadır.²²

Sehl b. Abdullah et-Tüsterî, Bakara sûresinin 2/31, A'râf sûresinin 7/172 ve Nûr sûresinin 24/35. âyetlerini tefsir ederken Nûr-i Muhammedî kavramını kullanmış ve bu nûrun ilk yaratılan şey olduğunu ifade etmiştir.²³ Daha sonra Hallâc-ı Mansûr (ö. 309/922), *Kitâbü't-tavâsîn*'in Tâsinû's-sirâc bölümünde Nûr-i Muhammedî'nin kadîm ve ezeli olduğunu söyleyerek, Allah'ın ilk defa bu nûru daha sonra da her şeyi bu nûrdan ve bu nûr için yarattığını ileri sürmüştür.²⁴ Aynü'l-kudât el-Hemedânî (ö. 525/1131), Muhyiddin ibn Arabî (ö. 638/1240) gibi mutasavvıfların da eserlerinde çokça yer verdiği bu anlayışın vahdet-i vücûd fikri ile birlikte işlendiği görülmektedir.²⁵

Hakikat-i Muhammediyye fikrini ilk dile getiren kişilerin yukarıda adı zikredilen mutasavvıflar olduğu söylene de ilk yaratılan insanın Hz. Muhammed (a.s) olduğu ve onun da bir "nûr" şeklinde yaratıldığı düşüncesinin tâbiûn âlimlerinde de görüldüğü tespit edilmiştir.²⁶ Buna göre tâbiûn devri âlimlerinden Katâde b. Diâme (ö. 117/735) "Bir vakit, Biz peygamberlerden kuvvetli bir söz almıştık: Senden, Nuh'tan, İbrahim'den, Musa'dan ve Meryem oğlu İsa'dan"²⁷ meâlindeki âyetin tefsirinde, ilk yaratılan insan ile Hz. Muhammed (a.s.) arasında irtibat kurmaktadır. Taberî'nin tefsirinde yer alan bu rivâyetlere göre Katâde, Hz. Peygamber'in "Ben yaratılış bakımından nebilerin ilki, gönderiliş bakımından ise sonuncusuyum" dediğini aktarmaktadır. Yine söz konusu âyet

²¹ Bazı tasavvuf kitaplarında yer alan bu söz muteber hadis kaynaklarında geçmemektedir. (Ayrıntılı bir değerlendirme için bkz. Muhittin Uysal, *Tasavvuf Kültüründe Hadis*, Yediveren Y., Konya 2001, s. 280; Ahmet Yıldırım, *Tasavvufun Temel Öğretilerinin Hadislerdeki Dayanakları*, 3. bs., TDV, Ankara 2013, s. 135).

²² Mehmet Demirci, "Hakikat-i Muhammediyye", *DİA*, c. XV, s. 179.

²³ Ebû Muhammed Sehl b. Abdullah Sehl et-Tüsterî, *Tefsîrü'l-Kur'ani'l-Azîm: Tefsîrü't-Tüsterî*, nşr., Muhammed Bedrüddin en-Na'sânî el-Halebî, Matba'atü's-Sa'âde, Kahire 1908, s. 15, 62, 103.

²⁴ Yaşar Nuri Öztürk, *Enel Hak İşyanı: Hallâc-ı Mansûr (Darağacında Miraç)*, 4. bs., c. II, Yeni Boyut Yay., İstanbul 2011, s. 192-203.

²⁵ Mahmud Erol Kılıç, *İbn Arabî Düşüncesine Giriş: Şeyh-i Ekber*, 4. bs., Süfî Kitap, İstanbul 2013, s. 298-306; Ferzende İdiz, "Tasavvufta Hakikat-i Muhammediyye Meselesi ve Mesnevî'den Örnekler", *EKEV*, (Bahar 2014), Yıl: 18, sayı: 59 s. 180.

²⁶ Mahmut Ay, "İşâri Tefsirlerde Hakikat-i Muhammediyye Anlayışı", *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2010, 23, s. 81-82.

²⁷ Ahzâb, 33/7.

okunduğunda Katâde'nin "Allah'ın Nebî'si yaratılıştta nebilerin ilkidir" dediği nakledilmektedir.²⁸

Öte yandan Hakikat-i Muhammediyye'yi farklı bakış açılarıyla değerlendirenler de olmuştur. Mesela bu düşüncüyü, ontolojik bir hakikat olarak Hz. Peygamber'in tarihsel şahsiyetinden bağımsız bir şekilde değerlendirenler olmuştur. Nûr-i Muhammediyye'nin, varlığın başlangıcı veya ilkesi şeklinde düşünenlere göre bunun bizzat Hz. Muhammed'in (a.s) ruhu ile ilgili olma zorunluluğu bulunmaz, sadece bu kavram ilk varlığa isim olarak verilmiştir.²⁹

Hakikat-i Muhammediyye fikrinin, Hz. Peygamber'i herhangi bir ırkın mensubiyetinden kurtarıp onu evrenselleştirdiği şeklinde değerlendirenler de olmuştur. Yaşar Nuri Öztürk'e göre o, hiçbir beldenin, iklimin, soyun çocuğu değildir. O, ne Doğu'ya ne de Batı'ya nispet edilebilir. O bütün insanlığın, hatta bütün varlığın süzülmesiyle elde edilmiş bir cevherdir. Onun yeryüzünün belli bir bölgesinde doğmuş ve yetişmiş olması, doğa kanunlarının bir gereğidir. Onun Âlemlere rahmet³⁰ olarak gönderilmesinin bir anlamı da budur. Kur'ân'ın peygamberlerden bahsederken kullandığı "ıstıfa"³¹ (seçip süzme) tabiri onların çeşitli ırkların süzülmüş ve arınmış bir örneği oldukları keyfiyetini ifade etmektedir. Öztürk'e göre, Hamidullah'ın aşağıdaki değerlendirmesi Hakikat-i Muhammediyye'nin böyle bir yorumu olarak değerlendirilebilir.³²

(...) Hz. Muhammed (a.s)'ın ailesi, sadece tek Allah inancına dair gelenekleri tevârüs etmiş değil ve fakat aynı zamanda damarlarında dolaşan kanda, çeşitli insan ırklarından unsurları da taşımaktaydı: Babilli, Mısırlı, Arab. Bu, öyle bir gerçektir ki böylece aile her türlü dar peşin hükümlerden öte kalmıştı. Hz. Muhammed (a.s)'ın yakın akrabaları arasında Grek soyundan gelen birini de görmektediriz: Gerçekten de klasik bir neseb ilmi mütehassısı olan Mus'ab, Ebû'r-Rûm ibn 'Umeyr'in annesinin bir Grek olduğuna işaret etmektedir. İşte bu Ebû'r-Rûm'un erkek kardeşi, Mekkeli ve Kureyş'e mensup Mus'ab ibn 'Umeyr, Resulullah'ın halalarından birinin kızı ile evlenmek suretiyle yakın akrabası olmuştu. (Bu kızın adı Hamne bintu Cahş idi ki annesi Umeyme bintu

²⁸ Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerir et-Taberî, *Câmi'u'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Kur'ân*, thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî, Dâru Hicr, Kahire 2001, c. XIX, s. 23.

²⁹ Dilaver Güner, "Ontolojik Bir Hakikatin Bir İnanç İlkesine Dönüştürülerek Tahrifi: Tarihsel Hakikat-i Muhammediyye Anlayışı", *Akademie Felsefe Hikmet ve Din Sempozyumu*, ed. Bayram Ali Çetinkaya, Bülent Ecevit Üniversitesi Yay., Ankara 2014, s. 255-258.

³⁰ Enbiyâ, 21/107.

³¹ "Şüphesiz, Allah, Adem'i, Nûh'u, İbrahim ailesini (soyunu) ve İmran ailesini (soyunu) birbirinden gelmiş birer nesil olarak seçip âlemlere üstün kıldı. Allah her şeyi hakkıyla işitendir, hakkıyla bilendir." (Âl-i İmran, 3/33.)

³² Öztürk, *Enel Hak İsyanı*, s. 200, 21 nolu dipnot.

Abd'il-Muttalib'dir.) Daha sonraki hayatında görüyoruz ki Muhammed (a.s.)'ın insan ırklarının bu şekilde bir ailede birleştirilmesi üzerinde durmuş ve bizzat kendi evinde sadece Arab soyundan değil Yahudi ve Kıbt (Mısır'ın yerli ahalisi) ırkından gelen zevcelere de yer vermişti.³³

İşârî tefsirlerin çoğunda Hakikat-i Muhammediyye fikrinin esas alınarak bazı âyetlerin tefsir edildiği tespit edilmiştir. Ferzende İdiz, "Tasavvufta Hakikat-ı Muhammediyye Meselesi ve Mesnevî'den Örnekler" adlı makalesinde bu düşüncenin hem tarihi seyrini hem de bu düşüncenin dayandırıldığı âyet ve hadisleri zikretmiştir.³⁴ Mahmut Ay ise "İşârî Tefsirlerde Hakikat-i Muhammediyye Anlayışı"³⁵ adlı makalesinde bu anlayışın tarihteki izini sürmüş ve bu nazariyenin muhtemel yabancı kaynaklarının neler olabileceği üzerinde durmuştur. Bunun yanı sıra dört tasavvufî tefsiri³⁶ esas alarak bu düşüncenin âyetlere nasıl dayandırıldığını da ele almıştır. Bundan dolayı tekrara düşmemek amacıyla bu düşüncenin tarihi seyri ile menşei hakkında ilgili çalışmalara işaret etmekle yetiniyoruz.³⁷

Bitlisî de diğer mutasavvıflar gibi Mutlak varlıktan ilk tecelli eden şeyin Nûr-i Muhammedî olduğunu düşünmekte ve bu düşüncesini pek çok âyetle irtibatlandırmaktadır. Bu âyetleri tefsir ederken düşüncesini "Allah'ın ilk yarattığı şey benim nûrumdur"³⁸ ve "Ben Nebî iken Âdem henüz toprak ile su arasında idi (çamurdu)"³⁹ hadislerine dayandırmaktadır. Bunlara ek olarak o, çoğu zaman "Ben ve Ali bir nûrdanız" şeklinde bir hadisi de bu konu ile ilişkilendirmektedir. Ona göre, Allah'ın edvâr-ı cemâliyye'de ilk yarttığı şey Hakikat-i Muhammediyye'dir. Bu hakikat tüm devrelerde a'yânlarla birlikte dolaşmaktadır (الحقيقة المحمدية السارية في كل أديان).⁴⁰ Bitlisî'nin düşünce dünyasında, Hakikat-i Muhammediyye bir inci gibi her şeyle

³³ Muhammed Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, çev. Salih Tuğ, 4. bs., İrfan Yay., İstanbul 1980, c. I, s. 31.

³⁴ İdiz, "Tasavvufta Hakikat-ı Muhammediyye Meselesi ve Mesnevî'den Örnekler", s. 179-199.

³⁵ Ay, "İşârî Tefsirlerde Hakikat-i Muhammediyye Anlayışı", s. 77-120.

³⁶ Bu tefsirler şunlardır: et-Tüsterî, *Tefsiri'l-Kur'âni'l-'Azim*, Necmüddin Dâye, *Bahru'l-hakâik*, İsmail Hakkı Bursevi, *Rûhu'l-beyân*, Ahmed b. Acibe, *el-Bahru'l-medîd*.

³⁷ Hakikat-i Muhammediyye ile ilgili yazılmış şu çalışmalardan da zikredilebilir: Abdurrahim Alkış, "Aynü'l-Kudât-ı Hemedânî'nin Düşüncesinde Hakikat-i Muhammediyye", *e-Şarkiyat İlmî Araştırmalar Dergisi*, 2015, c. VII, sayı: 13, s. 139-161; Rifat Okudan, "Hakikat-i Muhammediyye: Felsefî Temelleri ve Dini Asıllarının Değerlendirilmesi", *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2003/2, sayı: 11, s. 139-164.

³⁸ Bazı tasavvuf kitaplarında yer alan bu söz muteber hadis kaynaklarında geçmemektedir. (Ayrıntılı bir değerlendirme için bkz. Uysal, *Tasavvuf Kültüründe Hadis*, s. 277-279).

³⁹ Bazı tasavvuf kitaplarında yer alan bu söz muteber hadis kaynaklarında geçmemektedir. (Ayrıntılı bir değerlendirme için bkz. Uysal, *Tasavvuf Kültüründe Hadis*, s. 280; Yıldırım, *Tasavvufun Temel Öğretilerinin Hadislerdeki Dayanakları*, s. 135).

⁴⁰ Bitlisî, *Câmi'u'l-Tenzil*, c. I, vr. 51b.

birlikte vardır. Ona göre, مَا ضَلَّ صَاحِبُكُمْ وَمَا غَوَىٰ “Arkadaşınız (Muhammed haktan) sapmadı ve azmadı”⁴¹ meâlindeki âyette “arkadaşınız” denmesi bu hakîkatin bir inci gibi varlığına işaretler.⁴²

Bitlisî ilk yaratılan şeyin Hakîkat-i Muhammediyye olduğunu düşündüğü için Hz. Peygamber’in nübüvvette de diğer bütün peygamberlerin öncüsü olduğunu ifade etmektedir. O, “...*Sen elbette dosdoğru bir yol üzere (peygamber) gönderilenlerdensin*”⁴³ meâlindeki âyeti tefsir ederken Peygamberimizin nübüvvette de diğer peygamberlerin öncüsü olduğunu söylemektedir. O bu görüşünü, Hz. Peygamberin yukarıda sözü edilen “Ben Nebî iken Âdem henüz toprak ile su arasında idi (çamurdu)”⁴⁴ hadisi ile delil olarak değerlendiremeyecek bazı haberlere dayandırmaktadır. Mesela o, Âdem’in, Hz. Peygamber’in hakkı için af dilediğini iddia etmekte ve şöyle bir rivâyet aktarmaktadır: “Âdem başını kaldırıp ‘Yarabbi beni Muhammed’in hakkı için affet dedi.’ Allah, ‘Muhammed kimdir?’ diye sorduğunda Âdem, ‘Yaratılışım tamamlandığında başımı kaldırıp Arş’a baktım. O anda “ لا إله إلا الله محمد رسول الله” ibaresini yazılı gördüm, o zaman anladım ki yarattıklarının içinde en iyi olan odur’ dedi. Allah, ‘Evet o senin zürriyetin içinde nebilerin sonuncusudur. O olmasaydı seni yaratmazdım’ dedi. Ve bunun üzerine Âdem’i affetti.”⁴⁵ Bitlisî’ye göre Hz. Musa, Hz. Peygamber’in vasıflarını Tevrat’ta okuduğu zaman onun ümmetinden olmak istemiştir.⁴⁶

Bitlisî, bazen Kur’ân’ın, Peygamber Efendimiz’e doğrudan hitaplarını da Hakîkat-i Muhammediyye’ye yapılmış bir hitap olarak değerlendirmektedir. Mesela o, “(Ey Muhammed!) *Cephede sen de onların (mü’minlerin) arasında bulunup da onlara namaz kıldırдыңın vakit, içlerinden bir kısmı seninle beraber namaza dursun...*”⁴⁷ meâlindeki âyeti işârî yönden te’vîl ederken âyetteki “Peygamberimizin mü’minlerin arasında bulunmasını”

⁴¹ Necm, 53/2.

⁴² Bitlisî, *Câmi’u’t-Tenzil*, c. IV, vr. 129b.

⁴³ Yasin, 36/3-4.

⁴⁴ Bitlisî, *Câmi’u’t-Tenzil*, c. IV, vr. 20b.

⁴⁵ Bitlisî, *Câmi’u’t-Tenzil*, c. I, vr. 57ab. Buna benzer bir rivâyet de İbn Abbas’a dayandırılır. Bu rivâyete göre İbn Abbas, Hz. Peygamber’e Âdem’in aldığı kelimelerin ne olduğunu sormuş, o da Âdem’in Muhammed, Fâtıma, Hasan ve Hüseyin’in hakkı için af dilediğini söylemiştir. Bu rivâyetin Şiîlerce uydurulduğu açıktır. (Bkz. Abdullah Aydemir, *Tefsirde İsrâiliyyat*, DİB Yay., Ankara 1979, s. 327-328.)

⁴⁶ Bitlisî, *Câmi’u’t-Tenzil*, c. IV, vr. 21a. Bitlisî, Hz. Musa dışında 12 peygamberin daha Hz. Peygamber’in ümmetinden olmak istediğini aktarmaktadır. Yine o, “*Siz, insanlar için çıkarılmış en hayırlı ümmetsiniz. İyiliği emreder, kötülükten men eder ve Allah’a iman edersiniz...*” (Âl-i İmrân, 3/110) âyetini tefsir ederken Hz. Hızır’ın da Peygamberimizin ümmetinden olmak istediğini, bir rivâyete dayanarak söylemektedir. (Bkz. Bitlisî, *Câmi’u’t-Tenzil*, c. I, vr. 189b)

⁴⁷ Nisâ, 4/102.

Hakikat-i Muhammediyye olarak yorumlamaktadır. Ona göre, Hakikat-i Muhammediyye tüm devirlerde sarîh; kevirlerde de zımnen mevcut idi.⁴⁸ Devir ve kevir kavramları Bitlisî'nin düşünce dünyasında önemli bir yer tuttuğu için bu iki kavram hakkında kısaca bilgi vermek yerinde olacaktır. Bitlisî'nin tefsirinde en çok göze çarpan hususlardan biri, tasavvuftaki "devir" ve "kevir" nazariyeleridir. O düşüncesini bu nazariye üzerine kurmaktadır. Tasavvuftaki devir nazariyesini kısaca şöyle açıklayabiliriz. Bazı mutasavvıflara göre, Mutlak Vücût'tan tecellî eden ilahî nûrun topraktan madene, ondan bitkiye, bitkiden hayvana, hayvandan mahlûkatın en şerefli olarak yaratılan insana intikal ederek, onun suretinde ortaya çıkmasına ve insanın da, insân-ı kâmil mertebesine yükselerek ilk zuhûr ettiği asıl kaynağa, yaratıcısına dönmesine devir denir.⁴⁹ İnsanın meni ve emşâc haline gelmeden, bitkiler, canlılar ve cansızlar âleminde ayrı ayrı zerrelere halinde bulunması olarak da anlaşılan devir nazariyesinin,⁵⁰ Bitlisî'nin düşünce yapısında önemli bir yer tuttuğu görülmektedir. O, mevcudatın ilk tecelliden yeryüzüne inişinin dört devrede gerçekleştiğini, bu devrelerin her birinde mevcudâtın karşılaştığı manevî halleri de açıklamaktadır.⁵¹ Bu dört devrin yanında Bitlisî'nin devirlerin ikizi olarak kabul ettiği dört tane de "kevir" bulunmaktadır. Devirler nûru temsil ederken, kevirler ise zulmeti temsil etmektedir. Devirler, Allah'ın Cemâl sıfatına mazhar iken, kevirler ise Celâl sıfatına mazhar olmuşlardır.

Bitlisî'nin Hakikat-i Muhammediyye'ye yorumladığı bazı âyetleri bu düşüncesine nasıl dayanak yaptığını anlamlandırmak mümkün görünmemektedir. Mesela o, *قَالُوا يَا مُوسَى إِنَّا لَنُذَلِّقُهَا أَبَدًا مَا دَامُوا فِيهَا فَادْهَبْ أَنْتَ وَرَبُّكَ* "Dediler ki: 'Ey Mûsa! Onlar orada bulundukça biz oraya asla girmeyeceğiz. Sen ve Rabbin gidin onlarla savaşın. Biz burada oturacağız'"⁵² meâlindeki âyeti işârî yönden te'vîl ederken, Yahudilerin sen ve Rabbin dedikleri şey Hakikat-i Muhammediyye'dir demektedir.⁵³ Onun bu yorumu hulûl düşüncesini çağrıştırmaktadır.⁵⁴ Yine enteresan bir şekilde o, "Bir

⁴⁸ Bitlisî, *Câmi'u't-Tenzil*, c. I, vr. 254b.

⁴⁹ Mustafa Uzun, "Devriyye", *DİA*, c. IX, s. 252.

⁵⁰ Mustafa Aşkar, "Reenkarnasyon (Tenasüh) Meselesi ve Mutasavvıfların Bu Konuya Bakışlarının Değerlendirilmesi," *Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, Ankara 2000, c. I, sayı: 3, s. 99.

⁵¹ Bitlisî, *Câmi'u't-Tenzil*, c. IV, vr. 137b-138a.

⁵² Mâide, 5/24.

⁵³ Bitlisî, *Câmi'u't-Tenzil*, c. I, vr. 289b.

⁵⁴ Bununla birlikte Bitlisî "Ve dediler ki: Sakın ilâhlarınızı bırakmayın; hele Ved'den, Suvâ'dan, Yeğûs'tan, Ye'ûk'tan ve Nesr'den asla vazgeçmeyin!" (Nûh, 71/23) meâlindeki âyeti tefsir ederken Hz. Nûh'un gönderildiği kavmin; atalarının ruhlarının bu anılan putların içine hulûl ettiğini düşündükleri için bunlara tapıklarını söyleyerek hulûlü kesin bir şekilde reddetmektedir. (Bkz. Bitlisî, *Câmi'u't-Tenzil*, c. IV, vr. 192a).

zamanlar İsrâiloğulları'nın üzerine dağı bir gölgelik gibi kaldırdık da üstlerine düşecek sandılar. 'Size verdiğimizize (kitaba) kuvvetle sarılın ve içinde olanı aklınızda tutun ki korunasınız' dedik"⁵⁵ meâlindeki âyeti tefsir ederken, dağdan kastın, Hakikat-i Muhammediyye'nin mazharı olan hazret-i ilmiyye ve tavr-ı hafiye işaret olduğunu söylemektedir.⁵⁶ Görüldüğü gibi Bitlisi, Hz. Peygamber'in şahsıyla doğrudan ilgisi olmayan âyetleri dahi Hakikat-i Muhammediyye ile te'vîl etmektedir. Buradan anlaşıldığı kadarıyla o, âyetlerin bu düşünce ile bağlantısını kurmak için herhangi bir ilke belirlememiştir. Bu nedenle yukarıda geçtiği gibi Yahudilerin, "sen ve Rabbin dedikleri şey Hakikat-i Muhammediyye'dir" tarzında hulûl düşüncesini çağrıştıran yorumların hiçbirinin tefsir değeri bulunmamakta ve hatta İslâm'ın inanç esaslarıyla da uyuşmamaktadır.

Bitlisi bu düşünceyi o kadar benimsemiş ki Hz. Peygamber'e ait olmayan sözleri dahi hadis diyerek kendisine dayanak yapmıştır. Mesela o, *"Allâh sizi bir tek nefisten yaratan ve kendisi ile huzur bulsun diye eşini de ondan var edendir..."*⁵⁷ meâlindeki âyeti işârî yönden te'vîl ederken, tek nefisten kastın Âdem-i evvel olan Hakikat-i Muhammediyye olduğunu söylemektedir. Ona göre Hz. Peygamber (a.s) şöyle buyurmuştur:

واني وان كنت ابن آدم صورة فلي فيه معنى شاهد بأبوتي⁵⁸

"Ben, her ne kadar Âdem'in oğlu olsam da, benim babalığıma (onun babası olduğuma) şahitlik eden ma'nalar vardır." Bitlisi ilk tecellinin bir başka deyişle ilk yaratılan şeyin Nûr-i Muhammedî olduğunu düşündüğü için Hakikat-i Muhammediyye kavramına Âdem-i evvel anlamını yüklemektedir.⁵⁹

Çoğu zaman Bitlisi, zâhirî manasıyla hiç örtüşmediği halde, âyetin, Hakikat-i Muhammediyye'ye işaret olduğunu söyleyebilmektedir. Mesela o,

⁵⁵ A'râf, 7/171.

⁵⁶ Bitlisi, *Câmi'u't-Tenzil*, c. II, vr. 112b.

⁵⁷ A'râf, 7/189.

⁵⁸ Bitlisi, *Câmi'u't-Tenzil*, c. II, vr. 115a, 76b. Bitlisi'nin Hz. Peygamber (a.s)'e attığı bu beyit İbn Fârid el-Mısrî'ye aittir. Şair Hakikat-i Muhammediyye fikrini Hz. Peygamber'in "Âdem su ve çamur arasında iken ben nebi idim" vb. hadislerine dayanarak manzum bir şekilde ifade etmiştir. (Bkz. Ömer b. Ali b. el-Fârid, *Divan*, Yazma eser nr. 1/1632, vr. 41b. (Çevrimiçi) <http://www.al-mostafa.info/data/arabic/depot/gap.php?file=m012836.pdf> 09.10.2015; Ebü'l-Abbas Ahmed b. Muhammed b. Mehdi Haseni Şazeli İbn Acibe, *el-Bahrü'l-medîd fi tefsîri'l-Kur'ani'l-Mecîd*, thk. Ömer Ahmed er-Râvî, Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 2002/1423, c. I, s. 72). Bitlisi aynı beyti tefsirinin başka bir yerinde hiçbir kaynak belirtmeden sadece "nazm" diyerek aktarmıştır. (Bkz. *Câmi'u't-Tenzil*, c. II, vr. 112b.)

⁵⁹ Bitlisi, *Câmi'u't-Tenzil*, c. IV, vr. 228b.

"Rüşdüne erişinceye kadar yetimin malına ancak en güzel şekilde yaklaşın..."⁶⁰ meâlindeki âyeti işârî yönden te'vîl ederken, yetimin malından kastın Hz. Muhammed'e (a.s) has kılınmış zâtî, esmaî, ef'alî ve asârî tecelliler olduğunu; "en güzel şekilde yaklaşın" dan kastın ise Hz. Muhammed (a.s) ile tevessül etmek anlamına geldiğini belirtmektedir. Yine bu âyetin tefsirinde bütün peygamberlerin Hakikat-i Muhammediyye'nin evlatları olduğu fikrini tekrarlamaktadır.⁶¹ Bitlisî, daha önce de ifade edildiği gibi, yukarıda geçen ve İbn Fârid Mısırî'ye (ö. 632/1235) ait olduğunu tespit ettiğimiz beyti, Hz. Peygamber'in bir sözü gibi aktarmaktadır. Ona göre buradaki evlattan kasıt ma'nevîdir. Çünkü Hz. Peygamber, "İsa'dan başka mehdi yoktur"⁶² demiştir. Bitlisî muhtemelen Hz. Peygamber'in, mehdinin kendi soyundan geleceğini bildiren hadisine telmihte bulunarak, tüm peygamberlerin Hakikat-i Muhammediyye'nin evlatları olduğunu ve ma'nen onun soyundan geldiğini vurgulamaktadır.⁶³

Yine aynı şekilde Bitlisî, ﴿وَأَنْتَ حَلٌّ بِهَذَا الْبَلَدِ﴾ (۲) وَوَالِدٍ وَمَا وَلَدٌ ﴿۳﴾ لَا أَقْسِمُ بِهَذَا الْبَلَدِ ﴿۱﴾ وَأَنْتَ حَلٌّ بِهَذَا الْبَلَدِ ﴿۲﴾ وَوَالِدٍ وَمَا وَلَدٌ ﴿۳﴾ لَفَقَدْ خَلَقْنَا الْإِنْسَانَ فِي كَبْبٍ ﴿۴﴾ "Sen bu beldedeyken bu beldeye (Mekke'ye), babaya ve ondan meydana gelen çocuğa yemin ederim ki biz insanı bir sıkıntı ve zorluk içinde (olacak ve bunlara göğüs gelecek şekilde) yarattık"⁶⁴ meâlindeki âyetleri tefsir ederken "baba" dan kastın Âdem-i evvel veya akl-ı evvel; "ondan meydana gelen çocuğun" da nebiler ve onların evlatları ile evliyâ, melikler, sultanlar ve hükemâ olduğunu ifade etmektedir. Ona göre والد kelimesinin tenvinle gelmesi nekrelik ve ta'zim içindir. Bu da Âdem'in çok sayıda olduğuna işaret eder. Çünkü her devrenin bir Âdem'i vardır. Hz. Peygamber (a.s) şöyle buyurmuştur: "Allah Âdem'i yedi âmâd üzere yaratmıştır. Emed uzun dehrdir. Allah'tan başka kimse onu sayamaz. Biz en son emeddeyiz."⁶⁵ Bitlisî'nin Âdem-i evvel kavramını bazen Hakikat-i Muhammediyye kavramının yerine kullandığı daha önce ifade edilmişti. Dolayısıyla ona göre buradaki والد kelimesi de Hakikat-i Muhammediyye'ye işaret eder. Bitlisî'ye göre âyetin "...biz insanı bir sıkıntı ve zorluk içinde (olacak ve bunlara göğüs gelecek şekilde) yarattık..." kısmı her devrenin Âdem'inin o devreye münasip

⁶⁰ En'âm, 6/152.

⁶¹ Bitlisî, *Câmi'u't-Tenzil*, c. II, vr. 76ab, 103b.

⁶² İbn Mace, *Fiten*, 24, h. no: 4039.

⁶³ Bitlisî, *Câmi'u't-Tenzil*, c. II, vr. 76b. Mevlana Celâleddîn-i Rûmî'nin de aynı anlayışı benimsediği ve İbn Fârid'in düşüncesini tekrarladığı görülür. (Bkz. İdiz, "Tasavvufta Hakikat-ı Muhammediyye Meselesi ve Mesnevî'den Örnekler", s. 194)

⁶⁴ Beled, 90/1-4.

⁶⁵ Bitlisî, *Câmi'u't-Tenzil*, c. IV, vr. 228b. Söz konusu hadisin lafızları şöyledir: خلق الله الدنيا على سبعة أماد، والآمد الدهر. فمضى من الدنيا قبل خلق آدم ستة أماد، ومنذ خلق الله آدم إلى أن تقوم الساعة آمد واحد الطويل الذي لا يحصيه إلا الله، فمضى من الدنيا قبل خلق آدم ستة أماد، ومنذ خلق الله آدم إلى أن تقوم الساعة آمد واحد. (Bkz. Müttakî el-Hindî, *Kenzü'l-'ummâl fi süneni'l-akvâl ve'l-ef'âl*, c. VI, s. 157 (15215).

olarak yaratıldığını göstermektedir. Ona göre içinde bulunduğumuz bu devrenin Âdem'i ise tüm devrelerin Âdem'inin özelliklerini kendisinde toplamıştır. Bunun için de "zorluk içinde" diye tanıtılmıştır.⁶⁶

Bitlisî "Rabbinizden size indirilene uyun. O'nu bırakıp da başka dostların peşlerinden gitmeyin..."⁶⁷ meâlindeki âyeti işârî yönden te'vîl ederken, âyetin "O'nu bırakıp da başka dostların peşlerinden gitmeyin" kısmını Hakikat-i Muhammediyye'yi bırakmayın şeklinde tefsir etmektedir.⁶⁸

Daha önce de ifade edildiği gibi devir ve kevir nazariyesi, Bitlisî'nin düşünce dünyasında önemli bir yer tutmaktadır. Pek çok yorumunu bu nazariye üzerine geliştiren Bitlisî, Hakikat-i Muhammediyye fikrini de bu nazariye ile ilişkilendirmektedir. O, *قُلْ لَوْ شَاءَ اللَّهُ مَا تَلَوْتُمْ عَلَيَّكُمْ وَلَا أَدْرِيكُمْ بِهِ فَقَدْ لَبِثْتُ فِيكُمْ عُمُرًا مِنْ قَبْلِهِ أَفَلَا تَعْقِلُونَ* "De ki: Eğer Allah dileseydi onu size okumazdım, Allah da onu size bildirmezdi. Ben bundan önce bir ömür boyu içinizde durmuştum. Hâla akıl erdiremiyor musunuz?"⁶⁹ meâlindeki âyeti işârî yönden te'vîl ederken, bunun Hakikat-i Muhammediyye'nin tüm mertebelerdeki varlığına işaret ettiğini ifade etmektedir. Ona göre Hakikat-i Muhammediyye dört aslî devrede 40 yıl boyunca bulunmuştur. Her bir devrede de 10 yıl geçirmiştir.⁷⁰

Bitlisî, *اَتَّبِعُوا مَا أَنْزَلَ إِلَيْكُم مِّن رَّبِّكُمْ وَلَا تَتَّبِعُوا مِنْ دُونِهِ أَوْلِيَاءَ قَلِيلًا مَّا تَذَكَّرُونَ* "Rabbinizden size indirilene uyun. Onu bırakıp başka dostlara uymayın. Ne kadar da az öğüt alıyorsunuz!"⁷¹ âyetindeki (من دونه) zamirin, Peygamber Efendimiz'e işaret ettiğini düşünerek, bunun da Hakikat-i Muhammediyye olduğunu düşünmektedir.⁷² Bitlisî, bazen âyetlerin Hz. Peygamber'in şahsının kastedildiğinde şüphe olmayan durumlarda da Hakikat-i Muhammediyye ile ilişkisini kurabilmektedir. Mesela o, *وَمَا كُنْتَ بِجَانِبِ الْعَرَبِيِّ إِذْ فَضَّلْنَا إِلَىٰ مُوسَىٰ الْأَمْرَ وَمَا كُنْتَ مِنَ الشَّاهِدِينَ* "Mûsâ'ya emrimizi vahyettiğimiz sırada sen (ey Muhammed, vadinin) batı tarafında bulunmuyordun ve olayın tanıklarından da değildin."⁷³ meâlindeki âyeti tefsir ederken buradaki hitâbın Hakikat-i Muhammediyye'ye olduğunu düşünmektedir.⁷⁴ Hakikat-i Muhammediyye'nin tüm devirlerde, peygamberlerle birlikte olduğunu düşünen Bitlisî'nin, bu âyette hitâbın Hakikat-i Muhammediyye'ye

⁶⁶ Bitlisî, *Câmi' u't-Tenzil*, c. IV, vr. 228b.

⁶⁷ A'raf, 7/3.

⁶⁸ Bitlisî *Câmi' u't-Tenzil*, c. II, vr. 79b.

⁶⁹ Yûnus, 10/16.

⁷⁰ Bitlisî, *Câmi' u't-Tenzil*, c. II, vr. 179a.

⁷¹ A'raf, 7/3.

⁷² Bitlisî, *Câmi' u't-Tenzil*, c. II, vr. 79b.

⁷³ Kasas, 28/44.

⁷⁴ Bitlisî, *Câmi' u't-Tenzil*, c. III, vr. 223b.

yapıldığını söylemesi ve bunun sonucunda da onun orada var olmadığını anlaması bir çelişki olarak karşımıza çıkmaktadır. Zira daha önce ifade edildiği gibi Bitlisî, Hakikat-i Muhammediyye'nin tüm devirlerde peygamberle birlikte olduğunu düşünmektedir.

Bitlisî'nin Hakikat-i Muhammediyye ile âyetler arasından kurduğu ilgi, son derece zayıftır. Âyetin literal anlamı, içeriği veya sebep-i nüzulü neredeyse hiç dikkate alınmamıştır. Hal böyle olunca, onun bağlantıyı nasıl sağladığını anlamak imkânsızlaşmaktadır. Mesela o, *وَإِذْ نَتَقْنَا الْجَبَلَ فَوْقَهُمْ كَأَنَّهُ ظُلَّةٌ* *“Hani dağı sanki bir gölgelikmiş gibi onların üstüne kaldırmıştık da üzerlerine düşecek sanmışlardı. (Onlara:) ‘Size verdiğimiz Kitab’a sınımsız sarılın ve onun içindekileri hatırlayın ki, Allah’a karşı gelmekten sakınıyorsunuz’ demiştik”*⁷⁵ meâlindeki âyeti işârî yönden te’vîl ederken Hakikat-i Muhammediyye ile ilişkisini şöyle kurmaktadır: “Buradaki dağ tavr-ı hafî ve Hakikat-i Muhammediyye'nin mazharı olan hazret-i ilmiyyedir.”⁷⁶

Bitlisî'nin bu düşünce ile ilişkilendirdiği ve bu konu ile birlikte ele aldığı bir kavram da Hakikat-i Murtazaviyye'dir. Şimdi bu konu ele alınacaktır.

2. Hakikat-i Murtazaviyye

Bitlisî, hadis teknikleri açısından sıhhati tartışmalı, ancak tasavvuf literatüründe çok kullanılan bazı hadislere dayanarak, Hz. Ali'nin manevî şahsiyeti ile ilgili “Hakikat-i Murtazaviyye” kavramını geliştirmiştir. Bitlisî bunu genellikle “Hakikat-i Muhammediyye” ile birlikte kullanmaktadır. Ona göre Peygamberimiz'in, “Ben ve Ali, Âdem yaratılmadan dört bin sene önce bir nûrdan yaratıldık. Bu nûr Abdulmuttalib'in beline girinceye kadar birlikte idi. Sonra ben Nübüvvet için, Ali ise Hilâfet için ayrıldı” demesi buna işaret etmektedir.⁷⁷

Bitlisî bu hadise dayanarak, Hz. Ali'nin hakikatinin, Hakikat-i Muhammediyye'nin içinde mündemiç olduğunu düşünmektedir. Ona göre, edvâr-ı nûriyyede, nübüvvet ve onun sahibinin varlığı (Peygamberimiz) sarîh bir şekilde; velâyet ise zimnen mevcuttur. Ekvâr-ı zilliyede ise velâyet sarîh, Nübüvvet ise zimnîdir. Çünkü Peygamber Efendimiz şöyle buyurmuştur: *يا علي كنت مع الأنبياء سرا وصرت معي جهرا* “Ey Ali sen nebilerle

⁷⁵ A'râf, 7/171.

⁷⁶ Bitlisî, *Câmi'u't-Tenzil*, c. II, vr. 112b.

⁷⁷ Bitlisî, *Câmi'u't-Tenzil*, c. II, vr. 8b, 11a, 16b.

beraber bir sır idin, benimle birlikte açığa çıktın.”⁷⁸ Yine o, aynı hadise dayanak Hakikat-i Muhammediyye'nin zâhirinin Nübüvvet-i Zâtiyye-i Ahmediyye; bâtinının ise velâyet-i Murtazaviyye-i Alevîyye olduğunu iddia etmektedir.⁷⁹

Bitlisî'ye göre, Peygamberimiz'in Mî'râc esnasında gördüğü, Necm sûresi 53/18. âyette⁸⁰ geçen “âyâtı kübrâ”sı bu hakikat idi.⁸¹ Bitlisî'nin bu yorumunun âyetin zâhirî ile bir bağlantısının olmadığı açıktır. Zira burada kastedilen “âyât-ı kübrâ” ile ilgili pek çok yorum yapılmış ve tartışmalar daha çok Peygamberimiz'in Allah'ın zâtını görüp görmediği üzerinde yoğunlaşmıştır. Elmalılı da Peygamberimiz'in, Cenâb-ı Allah'ın rubûbiyyetini gösteren, melekût harikalarından, sözle ifadesi mümkün olmayacak ve ancak gözlemlenilecek en büyük âyetini veya âyetlerini gördüğünü, bundan dolayı bunun mahiyetini açıklamaya çalışmanın haddimizi aştığını söyledikten sonra, bu en büyük âyetin Hakikat-i Muhammediyye olduğuna inanmak istediğini söylemektedir. Ona göre, “âyete'l-kübrâ” en büyük âyet demek olduğuna, sözün akışının da Peygamber'in makamının açıklaması hakkında bulunduğu göre, bu en büyük âyet Hakikat-i Muhammediyye'dir.⁸²

Bitlisî'nin, bu konuda Şîî müfessirlerden el-Kummî ile aynı görüşte olduğu görülmektedir. Bu müfessire göre, Hz. Peygamber Mî'râc'a çıkarken Cebrâil ona “Senin kardeşin nerede?” diye sorar. Hz. Peygamber de “Onu arkada bıraktım” diye cevap verir. Cebrâil “Allah'a dua et senin yanına gelsin” der. O da dua eder ve Hz. Ali hemen yanında belirir. Bunun benzeri durumların yedi defa gerçekleştiği ile ilgili rivâyetler aktaran el-Kummî, Hz. Ali'nin “Allah'a yemin olsun ki benden daha büyük bir âyet yoktur” dediğini aktarmaktadır.⁸³

Bitlisî, bazen âyetin bağlamıyla ve siyâk-sibâkiyla hiç ilgisi olmayan yorumlar yapıp bunun sonucunu Hakikat-i Muhammediyye ile Hakikat-i Murtazaviyye'ye bağlayabilmektedir. Mesela o, وَلَا تَقْرُبُوا مَالَ الْيَتِيمِ إِلَّا بِالَّتِي هِيَ أَحْسَنُ “Rüşdüne erişinceye kadar yetimin malına ancak

⁷⁸ Kaynağı tespit edilemedi.

⁷⁹ Bitlisî, *Câmi'u't-Tenzil*, c. II, vr. 16b.

⁸⁰ “Andolsun o, Rabbinin en büyük âyetlerinden bir kısmını gördü.”

⁸¹ Bitlisî, *Câmi'u't-Tenzil*, c. IV, vr. 131a, Bitlisî Rahmân sûresindeki (55/4) عَلَّمَهُ النَّبِيَّانَ âyetini de Hz. Ali'nin velâyeti ile Hz. Peygamber'in nübüvveti şeklinde yorumlamaktadır. (Bkz. a.e, c. IV, vr. 136a)

⁸² Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dîni Kur'an Dili*, Eser Neşriyat, İstanbul 1979, c. VII, s. 4586.

⁸³ Ebü'l-Hasan Ali b. İbrâhim el-Kummî, *Tefsîrü'l-Kummî*, thk. Komisyon, Müessesetü'l-A'lami, Beyrut 2007, s. 671; Feyz-i Kâşânî, *Tefsîrü's-Sâfi*, thk. Hüseyin A'lami, Müessesetü'l-A'lami, Beyrut 2008, c. III, s. 372.

en güzel şekilde yaklaşın. Ölçüyü ve tartıyı adaletle tam yapın..."⁸⁴ meâlindeki âyeti işârî yönden te'vîl ederken, الْكَيْلَ (ölçü) kelimesine ahkâm-ı nübüvvet; الْمِيزَانَ (tartı) kelimesine de a'lâmü'l-Murtazaviyye anlamını takdir etmektedir. Ona göre âyetteki yetimin malı Hz. Muhammed'e (a.s) has kılınmış zât-i tecelliler, *en güzel şekilde yaklaşmak* ifadesi ise Hz. Muhammed'e tevessüldür.⁸⁵

Bitlisî, يَا أَيُّهَا الرَّسُولُ بَلِّغْ مَا أُنزِلَ إِلَيْكَ مِنْ رَبِّكَ وَإِنْ لَمْ تَفْعَلْ فَمَا بَلَّغْتَ رِسَالَتَهُ وَاللَّهُ يَعْصِمُكَ مِنَ النَّاسِ إِنَّ اللَّهَ لَا يَهْدِي الْقَوْمَ الْكَافِرِينَ *"Ey peygamber! Rabbinden sana indirileni tebliğ et! Eğer bunu yapmazsan O'nun mesajını iletmemiş olursun. Allah seni insanlardan koruyacaktır. Şüphe yok ki Allah kâfirler topluluğunu hidâyete erdirmez."*⁸⁶ meâlindeki âyeti işârî yönden te'vîl ederken, ilk tecellinin başlangıcının "Hakikat-i Muhammediyye", ikinci tecellinin başlangıcının ise "Hakikat-i Murtazaviyye" olduğunu söylemektedir. Bu görüşünü de yukarıda sözünü ettiğimiz aynı nûrdan yaratılmış olma ile ilgili hadise dayandırmaktadır.⁸⁷ O, إِنَّمَا وَلِيُّكُمُ اللَّهُ وَرَسُولُهُ وَالَّذِينَ آمَنُوا الَّذِينَ يُقِيمُونَ الصَّلَاةَ وَيُؤْتُونَ الزَّكَاةَ وَهُمْ رَاكِعُونَ *"Sizin dostunuz ancak Allah'tır, Resûlüdür ve Allah'ın emirlerine boyun eğerek namazı kılan, zekâtı veren mü'minlerdir."*⁸⁸ meâlindeki âyetin işârî te'vîlinde ise, ilk mü'minin "Âdemü'l-enbiyâ" ve "Nûhu'l-evliyâ" Ali b. Ebi Tâlib olduğunu söyleyerek bu görüşünü de Hz. Peygamberin "Ben ve Ali bir nurdan yaratıldık" ve "Bana ilk inanan ve benimle ilk namaz kılan kişi Ali'dir" hadislerine dayandırmaktadır.⁸⁹ Bitlisî yukarıda ifade edilen Hakikat-i Muhammediyye ve Hakikat-i Murtazaviyye fikrini bu âyetin işârî tefsirinde farklı kavramlarla açıklamaktadır. Ona göre yine ilk tecellinin başlangıcı "Cem'iyet-i Muhammediyye", ikinci tecellinin başlangıcı ise "Latife-i Murtazaviyye" dir. Ona göre hakikatte bu ikisi birdir.⁹⁰ Bitlisî kendisinden önceki mutasavvıflar gibi ilk yaratılan şeyin, Hakikat-i Muhammediyye şeklinde formüle edilen Nûr-i Muhammedî olduğunu kabul etmekle birlikte, Peygamber Efendimiz'in yukarıda sözü edilen hadisine dayanarak Hakikat-i Murtazaviyye fikrini ortaya atmaktadır. Ona göre ikinci tecellî Hz. Ali'nin nûrudur. Bu da Hakikat-i Murtazaviyye diye isimlendirilir. Tasavvuf düşüncesinde Hz Ali'ye özel bir önem atfedildiği bilinmektedir. Fakat bizim tespitlerimize göre, Hakikat-i Murtazaviyye ile Latife-i Murtazaviyye

⁸⁴ En'âm, 6/152.

⁸⁵ Bitlisî, *Câmi'u't-Tenzil*, c. II, vr. 76ab.

⁸⁶ Mâide, 5/67.

⁸⁷ Bitlisî, *Câmi'u't-Tenzil*, c. II, vr. 11ab.

⁸⁸ Mâide, 5/55.

⁸⁹ Bitlisî, *Câmi'u't-Tenzil*, c. II, vr. 8a.

⁹⁰ Bitlisî, *Câmi'u't-Tenzil*, c. II, vr. 11ab.

kavramlarını ilk defa Bitlisî kullanmaktadır. İnternet ortamında ve Mektebetü’ş-şâmile isimli programda yaptığımız aramalarda bu kavram ile ilgili herhangi bir kullanıma rastlamadık.

Ancak Bitlisî ile aynı asırda, XV. yüzyılın ortalarında, Orta Anadolu’da yaşamış Seyyid Hüseyin Gaybî, Hz. Ali’ye ait olduğu iddia edilen *Hutbetü’l-beyân*’ı şerh ederken, “Ben ve Ali bir nûrdanız” hadisine dayanarak nûr-i Ali kavramını kullanmıştır.⁹¹

Tefsirin bütünü incelendiğinde Hz. Ali’nin ön planda tutulduğu çok net bir şekilde göze çarpmaktadır. Hatta bu açıklamaları ile Bitlisî’nin, hilâfet ve imâmet konusunda, Şi’a gibi düşündüğü izlenimini edinmek mümkündür. Fakat sadece Hz. Ali ile ilgili söylediklerine bakarak onun da imâmet/hilâfet konusunda Şi’a gibi düşündüğü ileri sürülemez. Çünkü onun, hilâfet konusunda Hz. Ebubekir, Hz. Ömer, Hz. Osman ve Hz. Ali sıralamasını benimsediği görülmektedir. Zira o, Hulefâ-yi Râşidîn kavramını kullanıp bu isimleri saymaktadır.⁹² Bitlisî’nin Hulefâ-yi Râşidîn kavramını kullanıp, ilk dört halifeyi saydıktan sonra, Allah onlardan razı olsun demesi imâmet anlayışı açısından önemlidir. Bunun yanında o, Hz. Ali’nin yanı sıra Hz. Ebubekir ve Hz. Ömer’e dayandırılan görüşleri de tefsirinde kullanmıştır. Örneğin (رض) سأل أمير المؤمنين عمر ifadesini kullanmaktadır. Oysaki Şi’a’nın ilk üç halife ile ilgili olumsuz düşüncelere sahip oldukları bilinmektedir.⁹³

Ehl-i Sünnet, Şi’a gibi imamların masumiyetine inanmayı imanın şartlarından saymamakla beraber onların fazilet ve üstünlükleri ile ilgili eserler ortaya koymuşlardır.⁹⁴ Bitlisî’nin ehl-i beyte yönelik tutumu da bu çerçevede değerlendirilebilir. Bitlisî’nin hilâfet konusunda Şi’a gibi düşünmediğini gösteren başka veriler de bulunmaktadır. Mesela o, *قُلْ لَا أَقُولُ لَكُمْ عِنْدِي خَزَائِنُ اللَّهِ وَلَا أَعْلَمُ الْغَيْبَ وَلَا أَقُولُ لَكُمْ إِنِّي مَلَكٌ إِنْ أَتَيْتُمْ بِبُرْهَانٍ كَرِيمٍ فَلَا تَقْرَبُونَنِي وَلَا تَقْرَبُوا عِبَادِي الَّذِينَ يُحِبُّونَ إِلَهِي فَأُولَٰئِكَ يَتَّقُونَ* “De ki: ‘Ben size, Allah’ın hazineleri benim yanımdadır, demiyorum. Ben gaybî da bilmem. Size, ben meleğim de demiyorum. Ben sadece bana vahyolunana uyarım.’ De ki: ‘Hiç kör ile gören bir olur mu? Siz hiç düşünmez

⁹¹ M. Saffet Sarıkaya, “Şerhu Hutbeti’l-Beyân’da Ehl-i Beyt İle İlgili İnanç Motifleri”, *Araştırmalar-İnsan Bilimleri Araştırmaları*, 2005, c. VII, sayı: 13, s. 4.

⁹² Bitlisî, *Câmi’u’t-Tenzil*, c. IV, vr. 233a. Bitlisî’nin “Tabut” ile ilgili yorumunda, sandığın içinde peygamber resimlerinin yanı sıra râşit halifelere ait resimlerin bulunduğunu kabul etmesi bu görüşümüzü desteklemektedir.

⁹³ Ayrıntılı bilgi için bkz. Mehmet Salih Arı, *İmamiye Şiası Kaynaklarına Göre İlk Üç Halife*, Düşün Yay., İstanbul 2011, s. 91, 279, 434.

⁹⁴ Takiyüddin Ahmed b. Ali b.el-Makrizî, “Ehl-i Beyt’in Fazileti,” çev. M. Mahfuz Söylemez, *AÜİFD*, 2002, c. XLIII, sayı: 2, s. 413-447.

misiniz?"⁹⁵ meâlindeki âyeti işârî yönden te'vîl ederken, âyetin içeriği ile bağlantısını kurmakta zorluk çektiğimiz çok ilginç bir yorum geliştirmiştir. Bitlisî bu âyeti dört bölüme ayırmakta ve her bir bölümünün bir halifeye işaret ettiğini ifade etmektedir. Buna göre, âyetin "Ben size, Allah'ın hazineleri benim yanımdadır, demiyorum" kısmı, başlangıcı ilâhî kuvvet olan cem'iyete;⁹⁶ "Ben gaybı da bilmem" kısmı, velâyete; "Size, ben meleşim de demiyorum" kısmı, nübüvvet; "Ben sadece bana vahyolunana uyarım" kısmı ise nübüvvetin yanındaki cem'iyete işarettir. Yani nübüvvet, cem'iyetin başlangıcıdır. Ona göre, Hz. Ali velâyetin zuhûruna; velâyet ise, nübüvvetin zuhûruna sebeptir. Hz. Peygamber'in "Ey Ali! Sen nebilerle beraber sır idin, benimle beraber açığa çıktın" sözü buna işaret etmektedir. Ona göre, "âyetin ilk bölümü birinci halife Hz. Ebubekir'e; ikinci bölümü Hz. Ömer'e; üçüncü bölümü Hz. Osman'a; dördüncü bölümü ise Âdemü'l-evliyâ Aliyyü'l-murtazâ'ya işarettir. Bunun için Ali'nin hilâfeti gecikmiştir. Böylece o da hepsinde (ilk üç halifede) var olanları kendisinde cem etmiştir." Bitlisî bu görüşünü daha önce pek çok kere kullandığı "Allah'ın ilk yarattığı şey benim nûrumdur. Ben ve Ali bir nûrdan yaratıldık" hadisi ile desteklemektedir.⁹⁷ Bitlisî bu konuyu işlerken Râfızilerden, cehaletlerinden dolayı, yüz çevirmek gerektiğini de belirtmektedir.⁹⁸ Bitlisî'nin Şi'a'nın bir alt kolu olan Râfızilerin hilâfet ile ilgili görüşlerini tenkit etmesi onun siyasi görüşü açısından önemlidir. Çünkü onlar, ilk üç halifenin, Hz. Ali'nin hilâfet hakkını gasp ettiklerini ileri sürmektedirler. Hatta Zeyd b. Ali'ye, ilk hâlifeleri kötülerini karşılığında destek vereceklerini vaat etmişler, o da kabul etmeyince onu terk etmişlerdir. Bunun sonucunda o da رفضتموني (Benden ayrıldınız) dediği için onlar bu ismi almışlardır.⁹⁹

Bitlisî'nin Hz. Ali ile ilgili söylediklerinin bazılarını anlamlandırmak mümkün gözükmemektedir. Mesela o, وَنُفِخَ فِي الصُّورِ فَصَعِقَ مَنْ فِي السَّمَوَاتِ وَمَنْ فِي الْأَرْضِ إِلَّا مَنْ شَاءَ اللَّهُ ثُمَّ نُفِخَ فِيهِ أُخْرَىٰ فَإِذَا هُمْ قِيَامٌ يَنْظُرُونَ "Sûr'a üflenince, Allah'ın diledikleri müstesna olmak üzere göklerde ve yerde ne varsa hepsi ölecektir. Sonra ona bir daha üflenince, bir de ne göresin, onlar ayağa kalkmış bakıyorlar!"¹⁰⁰ meâlindeki âyeti tefsir ederken Hz. Ali, Hz. Hızır ve Hz. İlyâs'ın kemâle

⁹⁵ En'âm, 6/50.

⁹⁶ Cem'iyet: Mâsivâdan yüz çevirme ve dikkati yüce Allah'a teveccüh noktasında toplama. Kalbin huzursuz ve perişan (tefrika) halde olmaması, insanın zihnen ve kalben kendisini Hakk'a vermesi. (Bkz. Süleyman Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, 2. bs., Kabcacı Yay., İstanbul 2005, s. 86.)

⁹⁷ Bitlisî, *Câmi'u't-Tenzil*, c. II, vr. 8a.

⁹⁸ Bitlisî, *Câmi'u't-Tenzil*, c. II, vr. 41a.

⁹⁹ Ethem Ruhi Fiğlalı, *Çağımızda İtkadî İslâm Mezhepleri*, 7. bs., Selçuk Yay., Ankara 1995, s. 124-125.

¹⁰⁰ Zümer, 39/68.

erdikleri için ölmediklerini iddia etmektedir. Ona göre Hz. Ali'nin, "Zuhûr vakti bütün yer ve gök yaratıklarının duyacağı ve kimseye gizli olmayacak olan hak sayha (çığlık) benim. Kıyameti koparacak olan benim. Eğer ölürsem ölmemişimdir, eğer öldürülürsem öldürülmemişimdir"¹⁰¹ gibi sözleri onun Allah'ın izniyle diri olanlardan olduğunu göstermektedir.¹⁰² Bitlisî, Hz. Peygamber'in de hakikatte Hz. Ali ile bir olduğunu, çünkü onun da "İlk yaratılan şey benim nûrumdur. Ben ve Ali bir nûrdanız" ve "Ben Ali'denim, Ali de bendendir" dediğini; Hz. Ali'nin de "Ben Muhammed Mustafa'yım. Ben Aliyyü'l-murtazâyım" dediğini aktarmaktadır.¹⁰³ Bitlisî'nin bu fikri ittihâd ve hulûlü andırmaktadır. Bu fikirler hiçbir şekilde âyetlere dayandırılmaz. Hz. Ali'ye dayandırılan *Hutbetü'l-beyân*'ın sıhhati tartışmalıdır. Zira birincil kaynaklarda yer almayan bu eserin ancak ikincil ve üçüncül kaynaklarda yer aldığı tespit edilmiştir. Sıhhati tartışmalı bu sözleri bu kadar önemli bir meselede¹⁰⁴ dayanak yapmak farklı düşünce sapsmalarına yol açabilmektedir.

Sonuç

Hüsameddin Ali Bitlisî'nin âyetlere getirdiği yorumlar incelendiğinde onun nazarî sûfî tefsir ekolüne mensup olduğu düşünülebilir. Zira âlemin ilk maddesi ile ilgili olarak görüşlerini açıklarken İslâm filozoflarının sudûr nazariyesini de aktaran Bitlisî'nin, Hakikat-i Muhammediyye ile âlemin ilk maddesi arasında bağ kurarak felsefe ile tasavvufu birleştirdiği görülmektedir.

Bitlisî'nin Hakikat-i Muhammediyye ile ilişkilendirdiği âyetlerin yorumlarını âyetlerin ilk akla gelen mânasıyla bağdaştırmak mümkün olmamaktadır. Bu nedenle bu yorumları bâtınî yorum olarak değerlendirmek mümkündür. Ancak onun tefsirinde zâhir ve bâtın ayırımını başlıklarla belirtmesi ve zâhir tefsire de öncelik vermesi kendisinin İsmâilî-Bâtınî bir çizgide olmadığına yönelik bir çaba olarak değerlendirilebilir. Buna rağmen bu yaklaşımları, onu, yine de Bâtınîlerin

¹⁰¹ Bu sözler Hz. Ali'ye dayandırılan Hutbe de yer almaktadır.

¹⁰² Bitlisî, *Câmi'u't-Tenzil*, c. IV, vr. 59a.

¹⁰³ Bitlisî, *Câmi'u't-Tenzil*, c. IV, vr. 59a. Söz konusu ifadeler şöyledir: قال علي كرم الله وجهه في أطوار بروزاته وأدوار: برزاته أنا المنقلب في الصور أنا الصبيحة بالحق يوم الخروج (لا) يكتم عنه خلق السموات والأرض أنا الذي أقوم الساعة أنا الذي إن امت فلم امت و إن قتلت فلم أقتل وغير ذلك مما يدل على تحققه في كل الأدوار والمشهورات الأحياء الذين لا يموتون هم علي وخضر وإلياس والأعيان الذين قد تحققوا تبعيهم وأما النبي صلى الله عليه وسلم فهو وعلي عليهما السلام متحدان في الحقيقة كما قال النبي الصلوة والسلام أنا أول ما خلق الله نوري و أنا علي من نور واحد وقال علي رضي الله عنه أنا محمد المصطفى وأنا علي المرتضى كما قال النبي عليه الصلوة والسلام علي مني وأنا منه.

¹⁰⁴ Sarkaya, "Şerhu Hutbeti'l-Beyân'da Ehl-i Beyt İle İlgili İnanç Motifleri", s. 1.

yöntemlerini kullanmaktan ve benzer görüşler ileri sürmekten alıkoymamaktadır.

Bitlisî'nin yaşadığı Tebriz'de, hayatının sonlarına doğru, Şiîliğe dayalı bir devletin kurulduğu gerçeği göz önünde bulundurulduğunda, onun Hz. Ali'nin manevi şahsiyeti için geliştirdiği Hakikat-i Murtazaviyye kavramının çıkış kaynağı konusunda da fikir yürütülebilir. Bu açıdan bakıldığında onun Şiî muhitten çok etkilendiği iddia edilebilir. Çünkü Mezopotamya kültür havzasında neşv u nemâ bulan çeşitli düşüncelerden etkilendiği ve bunları tefsirine yansıttığı açıktır. Bu tarz yorumlarının öznellik ve keyfilikten uzak olmadığı, nesnel kriterlerle doğruluğunun test edilemeyeceği aşikârdır.

Kaynakça

- Arı, Mehmet Salih, *İmamiye Şiasî Kaynaklarına Göre İlk Üç Halife*, Düşün Yay., İstanbul 2011.
- Ay, Mahmut, "İşârî Tefsirlerde Hakikat-i Muhammediyye Anlayışı", *İÜ İlahiyat Fak. Dergisi*, 2010, sayı: 23, s. 77-120.
- Aydemir, Abdullah, *Tefsirde İsrâiliyyât*, DİB Yay., Ankara 1979.
- Bağdatlı, İsmail Paşa, *Hediyetü'l-ârifîn: Esmâ'ü'l-müellifin ve âsârü'l-müsannifin*, MEB Basım Evi, c. I, İstanbul 1951.
- Bayraktar, Mehmet, *Kutlu Müderris İdris-i Bitlisî*, Biyografi Net Yay., İstanbul 2006.
- Bitlisî, Hüsameddin Ali, *Câmi'u't-Tenzîl ve't-Te'vîl*, Yazma Eser, Süleymaniye Ktp., Şehid Ali Paşa blm. 4 C. nr. 109, 110, 111, 112.
- _____, *Kitâbü'n-nüsûs*, Yazma eser, Süleymaniye Ktp., Şehid Ali Paşa blm. nr. 1437.
- _____, *Şerhu gülşen-i râz*, Yazma Eser, Süleymaniye Ktp., Pertev Paşa Blm., 606-014 nolu mecmuanın içinde, vr. 137b.
- _____, *Şerhu hutbeti'l-beyân*, Yazma Eser, Süleymaniye Ktp. Ayasofya, nr. 1777m.
- _____, *Şerhu ıstılâhâti's-sûfiyye*, Yazma Eser, Manisa İl Halk Ktp., nr. 1134.
- _____, *Câmi'u't-Tenzîl ve't-Te'vîl*, Yazma Eser, Bitlis Mutki Yukarı koyunlu Medresesi Kütüphanesi, B nüshası, n. y.

- Bitlisî, İdris b. Hüsameddîn Ali, *el-Hakku'l-mubîn fi şerhi risâleti'l-hakki'l-yakîn*, Yazma Eser, Süleymaniye Ktp., Ayasofya Blm., nr. 0002338.
- Bitlisî, Mevlana Hakimüddin İdris b. Ali, "*İdris-i Bitlisi'nin Tesbit Edilebilen İkinci Te'lif Eseri: Risâlâ-i Rabî'al- Abrâr'ın Türkçe Tercümesi*" çev. Abdüsselam Uygur. y.y., t.y. 37 y. (Yayımlanmamış makale)
- Bitlisî, Şerefhân, *Şerefnâme*, çev. Muhammed Ali Avnî, gözden geçirerek yeniden yayımlayan, Yahya Hişâb, Dâru ihyâ'il-kütübî'l-'arabiyyeti, Kahire t.y.
- Bursalı, Mehmet Tahir Efendi, *Osmanlı Müellifleri*, haz. A. Fikri Yavuz, İsmail Özen, Meral Yayınevi, İstanbul 1975.
- Çelebi, Hacı Halife Mustafa b. Abdullah Kâtib, *Keşfü'z-zunûn 'an esâmî'l-kütüb ve'l-fünûn*, tsh., M. Şerefettin Yaltkaya, Kilisli Rifat Bilge, MEB, Ankara 1941.
- Demirci, Mehmet, "*Hakikat-i Muhammediyye*", *DİA*, İstanbul 1997, c. XV, s. 179-180.
- Ebü Ca'fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Câmi'u'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Kur'ân*, thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türki, Dâru Hicr, Kahire 2001, 26 c.
- Efendi, Sadettin Hoca, *Tâcü't-tevârîh*, sad. İsmet Parmaksızoğlu, 4. bs., Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1999.
- Fığlalı, Ethem Ruhi, *Çağımızda İtikadî İslâm Mezhepleri*, 7. bs., Selçuk Yay., Ankara 1995.
- Gökbilgin, M. Tayyip, *XV-XVI. Asırlarda Edirne ve Paşa Livası, Vakıflar Mülkler Mükataalar*, İÜEF Yay., No. 508, Üçler Basımevi, İstanbul 1952.
- Gürer, Dilaver, "*Ontolojik Bir Hakikatin Bir İnanç İlkesine Dönüştürülerek Tahrifi: Tarihsel Hakikat-i Muhammediyye Anlayışı*", *Akademide Felsefe Hikmet ve Din Sempozyumu*, ed. Bayram Ali Çetinkaya, Bülent Ecevit Üniversitesi Yay., Ankara 2014, s. 255-258.
- Hamidullah, Muhammed, *İslâm Peygamberi*, çev. Salih Tuğ, 2 cilt, 4. bs., İrfan Yay., İstanbul 1980.

- Hindî, Alâuddin Ali b. Abdülmelik b. Kadı Han Müttaki, *Kenzü'l-'ummâl fi süneni'l-akvâl ve'l-ef'al*, Dâiretü'l-ma'ârifî'l-Osmaniyye, Haydarabad 1364/1945-1369/1950.
- İdiz, Ferzende, "Tasavvufta Hakikat-ı Muhammediyye Meselesi ve Mesnevî'den Örnekler", *EKEV*, (Bahar 2014), Yıl: 18, sayı: 59, s. 179-199.
- Kâşânî, Feyz, *Tefsîrû's-Sâfi*, thk. Hüseyin A'lamî, Müessesetü'l-A'lamî, Beyrut 2008.
- Kehhâle, Ömer Rıza, *Mu'cemü'l-müellifîn: Terâcimü'l-müsennifî'l-kütübî'l-'arabiyye*, 4 c., Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 1993.
- Kerbelâî, Hâfız Hüseyin, *Ravzatü'l-cinân ve cennâtü'l-cenân*, nşr. Ca'ferSultan Kurraî, 2 c., Tahran 1349/1970.
- Kummî, Ebü'l-Hasan Ali b. İbrâhim, *Tefsîrû'l-Kummî*, thk. Komisyon, Müessesetü'l-A'lamî, Beyrut 2007.
- Makrizî, Takiyüddin Ahmed b. Ali, "Ehl-i Beyt'in Fazileti," çev. M. Mahfuz Söylemez, *AÜİFD*, 2002, c. XLIII, sayı: 2, s. 413-447.
- Nûrbahş, Muhammed, *Nûru'l-Hak*, Yazma Eser, Süleymaniye Ktp., Esad Efendi, nr. 03702-022, vr. 69b-85a.
- _____, *Risâle fi-tasavvuf*, Süleymaniye Ktp., Fatih Blm., nr., 5367-003.
- _____, *Risâletü'l-Hüdâ*, Süleymaniye Ktp., Esad Efendi Blm., nr. 3702-023.
- Ömer b. Ali b. el-Fârîd, *Divan*, Yazma eser nr. 1/1632, vr. 41b. (Çevrimiçi) <http://www.al-mostafa.info/data/arabic/depot/gap.php?file=m012836.pdf> 09.10.2015.
- Özcan, Abdülkadir, "İdrîs-i Bitlisi", *DİA*, İstanbul 2000, c. XXI, s. 485-488.
- Öztürk, Yaşar Nuri, *Enel Hak İsyanı, Hallâc-ı Mansûr: Darağacında Miraç*, 5. bs., Yeni Boyut Yay., İstanbul 2011.
- Sarıkaya, M. Saffet, "Şerhu Hutbeti'l-Beyân'da Ehl-i Beyt İle İlgili İnanç Motifleri", *Araştırmalar – İnsan Bilimleri Araştırmaları*, 2005, c. VII, sayı: 13, s. 1-11.

- Serdar, M. Törehan, *Mevlâna Hakîmüddin İdris-i Bitlisî*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2008.
- Tahrir Defteri: İBB Atatürk Kitaplığı, *Muallim Cevdet Yazmaları*, nr. 071.
- Turgay, Nurettin, "Klasik Osmanlı Dönemi Müfessirlerinden Hüsâmüddîn Ali el-Bidlisî ve Tefsirciliği", *Osmanlı Toplumunda Kur'an Kültürü ve Tefsir Çalışmaları -II-*, ed. Bilal Gökkr vd., İlim Yayma Vakfı Yay., İstanbul 2013, s. 145-166.
- Tüsterî, Ebû Muhammed Sehl b. Abdullah, *Tefsîrû'l-Kur'ani'l-'Azîm: Tefsîrû't-Tüsterî*, nşr., Muhammed Bedrüddîn en-Na'sânî el-Halebî, Matba'atü's-sa'âde, Kahire 1908. (Fotokopi nüshadır)
- Uludağ, Süleyman, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, 2. bs., Kabalcı Yay., İstanbul 2005.
- Uysal, Muhittin, *Tasavvuf Kültüründe Hadis: Tasavvuf Kaynaklarındaki Tartışmalı Rivayetler*, Yediveren Y., Konya 2001.
- Yazıcı, Tahsin, "Hosâm-al-din 'Ali Bedlisi Nurbahsi", *Encyclopaedia Iranica*, c. XII, New York 2004, s. 490.
- Yazır, Elmalılı Muhammed Hamdi, *Hak Dîni Kur'an Dili*, Eser Neşriyat, İstanbul 1979.
- Yıldırım, Ahmet, *Tasavvufun Temel Öğretilerinin Hadislerdeki Dayanakları*, 3. bs., TDV, Ankara 2013.